RAQAMLI IQTISODIYOTNING MOHIYATI, UNI RIVOJLANTIRISHNING ZARURIYATI VA IJTIMOIY-IQTISODIY AHAMIYATI

Marupov Qobil Komilovich
Biznes va tadbirkorlik oliy maktabi Samarqand viloyat hududiy filiali rahbari
E-mail: marupovkabil01@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada raqamli iqtisodiyot tushunchasining mazmun-mohiyati, uning shakllanish bosqichlari va tarkibiy elementlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirishning obyektiv zaruriyati global texnologik o‘zgarishlar, raqobatbardoshlik talablari va milliy iqtisodiyotni modernizatsiya qilish vazifalari bilan asoslab berilgan. Raqamli iqtisodiyotning mehnat unumdorligi, tranzaksiya xarajatlari, aholi bandligi, davlat xizmatlari sifati va ijtimoiy inklyuziyaga ta’siri ko‘rib chiqilgan hamda O‘zbekiston sharoitida uni rivojlantirish bo‘yicha takliflar ishlab chiqilgan.*

Kalit so‘zlar: *raqamli iqtisodiyot, raqamli transformatsiya, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli platformalar, elektron hukumat, mehnat unumdorligi, ijtimoiy-iqtisodiy samara.*

Abstract. *The article analyses the essence of the digital economy, the stages of its formation and its structural elements. The objective necessity of developing the digital economy is substantiated by global technological change, competitiveness requirements and the tasks of modernizing the national economy. Its impact on labour productivity, transaction costs, employment, the quality of public services and social inclusion is examined, and proposals for its development in Uzbekistan are put forward.*

Keywords: *digital economy, digital transformation, information and communication technologies, digital platforms, e-government, labour productivity, socio-economic effect.*

Kirish

XXI asrning birinchi choragida jahon iqtisodiyoti tub sifat o‘zgarishlari davriga kirdi. Internet, mobil aloqa, bulutli hisoblash, katta ma’lumotlar va sun’iy intellekt texnologiyalarining keng tarqalishi ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimot va iste’mol jarayonlarini tubdan o‘zgartirmoqda. Natijada axborot va ma’lumotlar yer, mehnat va kapital bilan bir qatorda asosiy ishlab chiqarish omiliga aylandi, iqtisodiy faoliyatning yangi shakli – raqamli iqtisodiyot shakllandi.

O‘zbekistonda raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Prezidentning 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmoni bilan “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasi tasdiqlandi [1], “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida esa raqamli texnologiyalarni iqtisodiyot va

ijtimoiy sohaning barcha tarmoqlariga joriy etish muhim maqsad sifatida ko‘rsatildi [2]. Shu bois raqamli iqtisodiyotning mohiyatini ilmiy asosda o‘rganish, uni rivojlantirish zaruriyati va ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatini aniqlash dolzarb vazifa hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

“Raqamli iqtisodiyot” atamasi ilmiy muomalaga 1990-yillarning o‘rtalarida kirib keldi. D. Tapskott o‘zining “Raqamli iqtisodiyot” asarida axborotning raqamli shaklga o‘tishi tarmoqli tashkilotlar va yangi biznes modellarini yuzaga keltirishini ko‘rsatib bergan [3]. N. Negroponte esa iqtisodiyotda atomlar o‘rniga bitlar bilan ishlashga o‘tish jarayonini asoslagan [4]. Keyinchalik T. Mesenbourg raqamli iqtisodiyotni uch tarkibiy qismga – qo‘llab-quvvatlovchi infratuzilma, elektron biznes va elektron tijoratga ajratib, uni statistik o‘lchash asoslarini taklif etgan [5].

R. Bukht va R. Heeks raqamli iqtisodiyotni uch qatlamli model sifatida izohlaydi: yadro (raqamli sektor – apparat ta’minoti, dasturiy ta’minot, telekommunikatsiya), tor ma’nodagi raqamli iqtisodiyot (raqamli xizmatlar va platformalar iqtisodiyoti) hamda keng ma’nodagi raqamlashtirilgan iqtisodiyot (elektron tijorat, Industriya 4.0, aniq dehqonchilik va boshqalar) [6]. K. Shvab raqamli iqtisodiyotni to‘rtinchi sanoat inqilobining asosiy natijasi sifatida baholaydi [7], E. Brinolfsson va E. Makafi esa raqamli texnologiyalar inson aqliy mehnatini ham avtomatlashtirib, “ikkinchi mashinalar asri”ni boshlab berganini ta’kidlaydi [8].

Xalqaro tashkilotlar ham bu tushunchani turlicha talqin qiladi. Jahon banki raqamli texnologiyalarning “raqamli dividendlari”ni – o‘sish, ish o‘rinlari va xizmatlar sifatini oshirishdagi rolini tahlil qilgan [9]. YUNKTAD esa raqamli iqtisodiyotda ma’lumotlar va raqamli platformalarning ahamiyati ortib borayotganini va bu “raqamli tafovut”ni chuqurlashtirish xavfini yuzaga keltirayotganini qayd etadi [10].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, ilmiy abstraksiya, tarixiy-mantiqiy tahlil, qiyosiy tahlil, induksiya va deduksiya usullaridan foydalanildi. Raqamli iqtisodiyot tushunchasiga oid xorijiy va mahalliy olimlarning qarashlari umumlashtirildi, xalqaro tashkilotlar hisobotlari va O‘zbekiston Respublikasining normativ-huquqiy hujjatlari tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar

Raqamli iqtisodiyotning mohiyati. Ilmiy qarashlarni umumlashtirish asosida raqamli iqtisodiyotni quyidagicha ta’riflash mumkin: raqamli iqtisodiyot – bu raqamli shakldagi ma’lumotlar asosiy ishlab chiqarish omili bo‘lib xizmat qiladigan, raqamli texnologiyalar va platformalar yordamida ishlab chiqarish, ayirboshlash, taqsimot va iste’mol jarayonlarining samaradorligini oshiradigan xo‘jalik faoliyati tizimidir. Bu ta’rif raqamli iqtisodiyotni alohida tarmoq sifatida emas, balki butun iqtisodiyotni qamrab oluvchi yangi texnologik-iqtisodiy uklad sifatida ko‘rishga asoslanadi.

Raqamli iqtisodiyotning o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat: ma’lumotlarning asosiy resursga aylanishi; tarmoq effekti, ya’ni platforma

foydalanuvchilari soni ortgani sari uning qiymati oshishi; qo‘shimcha mahsulot birligini ishlab chiqarishning chegaraviy xarajatlari nolga yaqinligi; vositachilarning qisqarishi va bozor ishtirokchilari o‘rtasida bevosita aloqa; geografik chegaralarning ahamiyati pasayishi; iqtisodiy jarayonlarning real vaqt rejimida kechishi.

Raqamli iqtisodiyotning tarkibiy elementlari sifatida quyidagilarni ajratish mumkin: raqamli infratuzilma (keng polosali internet, ma’lumotlarni qayta ishlash markazlari, mobil tarmoqlar); raqamli sektor (dasturiy ta’minot ishlab chiqarish, IT-xizmatlar, telekommunikatsiya); raqamli platformalar (elektron tijorat, fintex, taksi va yetkazib berish xizmatlari); elektron hukumat; raqamli ko‘nikmalarga ega inson kapitali hamda raqamli muhitni tartibga soluvchi huquqiy baza.

Raqamli iqtisodiyotning shakllanishini tarixiy jihatdan uch bosqichga ajratish mumkin. Birinchi bosqich (1990-yillar) – internet va shaxsiy kompyuterlarning ommalashuvi, elektron pochta va dastlabki elektron tijorat bilan tavsiflanadi. Ikkinchi bosqich (2000–2010-yillar) – mobil internet, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli platformalarning paydo bo‘lishi, “platforma iqtisodiyoti” va “ulashish iqtisodiyoti” modellarining shakllanishi davridir. Uchinchi bosqich (2010-yillar o‘rtasidan hozirgacha) – katta ma’lumotlar, buyumlar interneti, bulutli hisoblash va sun’iy intellektning ishlab chiqarish jarayonlariga chuqur integratsiyasi, ya’ni to‘rtinchi sanoat inqilobi bilan bog‘liq. Har bir bosqichda raqamli texnologiyalarning iqtisodiyotdagi o‘rni yordamchi vositadan asosiy ishlab chiqarish omiliga qadar kengayib borgan.

Iqtisodiy tizimdagi o‘rniga ko‘ra raqamli iqtisodiyot quyidagi funksiyalarni bajaradi: ishlab chiqarish funksiyasi – ma’lumotlar va raqamli texnologiyalar yordamida yangi tovar va xizmatlar yaratish; integratsiya funksiyasi – ishlab chiqaruvchi, iste’molchi va davlatni yagona raqamli muhitda birlashtirish; innovatsion funksiya – yangi biznes modellari va bozorlarni shakllantirish; boshqaruv funksiyasi – davlat va korporativ boshqaruvni ma’lumotlarga asoslangan holda tashkil etish; ijtimoiy funksiya – ta’lim, sog‘liqni saqlash va ijtimoiy himoya xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini tenglashtirish.

Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish zaruriyati. O‘zbekiston uchun raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish zaruriyati bir qator obyektiv omillar bilan belgilanadi. Birinchidan, global raqobatbardoshlik talabi: raqamli texnologiyalarni joriy etmagan tarmoqlar va korxonalar xalqaro bozorlarda raqobatlasha olmaydi. Ikkinchidan, demografik omil: aholining yosh tarkibi va mehnat bozoriga har yili kirib kelayotgan yoshlar soni yangi, yuqori daromadli ish o‘rinlarini yaratishni taqozo etadi, IT-sohasi va masofaviy xizmatlar eksporti esa bunday imkoniyatni beradi. Uchinchidan, hududlar o‘rtasidagi tafovutni qisqartirish zarurati: raqamli xizmatlar chekka hududlar aholisiga ta’lim, tibbiyot va moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkonini beradi. To‘rtinchidan, davlat boshqaruvi samaradorligini oshirish va korrupsiyaviy xavflarni kamaytirish zarurati: davlat xizmatlarining elektron shaklga o‘tishi inson omilini kamaytiradi va shaffoflikni ta’minlaydi.

O‘zbekistonda bu yo‘nalishdagi ishlarning natijalari xalqaro baholarda ham o‘z aksini topmoqda. BMTning Elektron hukumat rivojlanishi indeksida O‘zbekiston 2022-yildagi 69-o‘rindan 2024-yilda 63-o‘ringa ko‘tarildi, indeks qiymati 0,7265 dan 0,7999 ga oshdi. Global innovatsiyalar indeksida esa mamlakat 2025-yilda 139 ta iqtisodiyot orasida 79-o‘rinni egalladi. IT Park rezidentlarining xizmatlar eksporti ham barqaror o‘smoqda: 2026-yil birinchi choragida u 191,8 mln AQSh dollarini tashkil etib, o‘tgan yilning shu davriga nisbatan 38,5 mln dollarga oshdi.

Bu natijalarga erishishda institutsional islohotlar muhim rol o‘ynadi: raqamli texnologiyalar sohasida davlat siyosatini amalga oshiruvchi alohida vazirlik tashkil etildi, IT Park texnologik parki rezidentlari uchun soliq va bojxona imtiyozlari joriy etildi, “Bir million dasturchi” loyihasi doirasida yoshlarni dasturlashga o‘qitish yo‘lga qo‘yildi, Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali orqali ko‘plab davlat xizmatlari elektron shaklda ko‘rsatila boshlandi. Shu bilan birga, raqamli iqtisodiyotning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi hali rivojlangan mamlakatlar darajasidan ancha past bo‘lib, bu yo‘nalishda katta salohiyat mavjudligini ko‘rsatadi.

Raqamli iqtisodiyotning ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyati. Raqamli iqtisodiyotning iqtisodiy ahamiyati, avvalo, mehnat unumdorligining oshishida namoyon bo‘ladi: jarayonlarni avtomatlashtirish, ma’lumotlarga asoslangan qarorlar qabul qilish va resurslardan oqilona foydalanish ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytiradi. Ikkinchidan, tranzaksiya xarajatlari keskin qisqaradi: axborot qidirish, shartnoma tuzish, to‘lovlarni amalga oshirish va nazorat qilish vaqti va xarajati kamayadi. Uchinchidan, kichik biznes va tadbirkorlik uchun bozorga kirish to‘siqlari pasayadi: raqamli platformalar orqali kichik korxona ham mamlakat va xorijiy iste’molchilarga chiqa oladi. To‘rtinchidan, yashirin iqtisodiyot ulushi qisqaradi, chunki naqd pulsiz hisob-kitoblar va elektron hisob-fakturalar xo‘jalik operatsiyalarini shaffof qiladi.

Ijtimoiy ahamiyati nuqtayi nazaridan raqamli iqtisodiyot yangi kasblar va moslashuvchan bandlik shakllarini yuzaga keltiradi, masofaviy ta’lim va telemeditsina orqali ijtimoiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatini kengaytiradi, aholining davlat xizmatlarini olishga sarflaydigan vaqtini qisqartiradi va moliyaviy inklyuziyani kuchaytiradi. Shu bilan birga, raqamli tafovut, kiberxavfsizlik tahdidlari, shaxsiy ma’lumotlar himoyasi va avtomatlashtirish natijasida ayrim kasblarning yo‘qolishi kabi xavflar ham mavjud bo‘lib, ular davlat tomonidan maqsadli siyosat yuritishni talab qiladi.

Xulosa va takliflar

O‘tkazilgan tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Raqamli iqtisodiyot alohida tarmoq emas, balki ma’lumotlar asosiy ishlab chiqarish omiliga aylangan yangi xo‘jalik yuritish tizimidir. Uni rivojlantirish O‘zbekiston uchun global raqobatbardoshlik, demografik bosim, hududiy tafovut va boshqaruv samaradorligi bilan bog‘liq obyektiv zaruriyatdir. Raqamli iqtisodiyotning ijtimoiy-iqtisodiy samarasi

mehnat unumdorligi, tranzaksiya xarajatlari, bandlik, xizmatlar sifati va shaffoflikda namoyon bo‘ladi.

Raqamli iqtisodiyotni yanada rivojlantirish uchun quyidagilar taklif etiladi: hududlarda, ayniqsa qishloq joylarida keng polosali internet infratuzilmasini jadal rivojlantirish; aholining barcha qatlamlari uchun raqamli savodxonlik dasturlarini kengaytirish; kichik biznes subyektlarini raqamli platformalarga jalb etish uchun rag‘batlantirish mexanizmlarini joriy etish; raqamli iqtisodiyotning yalpi ichki mahsulotdagi ulushini xalqaro standartlar asosida hisoblash metodikasini ishlab chiqish; kiberxavfsizlik va shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish tizimini mustahkamlash.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi “«Raqamli O‘zbekiston – 2030» strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-6079-son Farmoni. – lex.uz.

2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi “«O‘zbekiston – 2030» strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-158-son Farmoni. – lex.uz.

3. Tapscott D. The Digital Economy: Promise and Peril in the Age of Networked Intelligence. – New York: McGraw-Hill, 1996. – 342 p.

4. Negroponte N. Being Digital. – New York: Alfred A. Knopf, 1995. – 243 p.

5. Mesenbourg T.L. Measuring the Digital Economy. – Washington: U.S. Bureau of the Census, 2001. – 19 p.

6. Bukht R., Heeks R. Defining, Conceptualising and Measuring the Digital Economy // Development Informatics Working Paper No. 68. – University of Manchester, 2017. – 24 p.

7. Schwab K. The Fourth Industrial Revolution. – Geneva: World Economic Forum, 2016. – 192 p.

8. Brynjolfsson E., McAfee A. The Second Machine Age: Work, Progress, and Prosperity in a Time of Brilliant Technologies. – New York: W.W. Norton & Company, 2014. – 306 p.

9. World Bank. World Development Report 2016: Digital Dividends. – Washington, DC: World Bank, 2016. – 330 p.

10. UNCTAD. Digital Economy Report 2019: Value Creation and Capture – Implications for Developing Countries. – Geneva: United Nations, 2019. – 194 p.